

**АКАДЕМИК М.М. МИРРАХИМОВ АТЫНДАГЫ УЛУТТУК
КАРДИОЛОГИЯ ЖАНА ТЕРАПИЯ БОРБОРУ
И.К.АХУНБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК МЕДИЦИНАЛЫК
АКАДЕМИЯСЫ**

Диссертациялык кеңеш Д 14.24.694

Кол жазма укугу

УДК 616.1-053.6(575.2)

ТОЛЕБАЕВА АЙЧУРЕК АЛАЙБЕКОВНА

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖҮРӨК- КАН ТАМЫР
ООРУЛАРЫНЫН ӨСПҮРҮМДӨР АРАСЫНДА ЖАЙЫЛУУ
КОРКУНУЧУНУН ФАКТОРЛОРУ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАШООНУН
СЕРГЕК МҮНӨЗҮНӨ ТАРТЫЛЫШЫН БААЛОО**

14.01.05-кардиология

Медицина илимдеринин кандидаты илимий наамын ыйгарууга карата
диссертациянын авторефераты

Бишкек 2024

Иш КРнын саламаттыкты сактоо социалдык камсыздоо министрлигине караштуу Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин медицина факультетинин “Дарылоо иши” адистиги боюнча №2 терапия кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Сабиров Ибрагим Самижонович
медицина илиминин доктору, профессор,
Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия
Славян университетинин медицина
факультетинин “Дарылоо иши” адистиги
боюнча №2- терапия
кафедрасынын башчысы.

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү уюм:

Диссертацияны коргоо иш-чарасы 2024 – жылдын “_____”
Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлигинин академик
М.Миррахимов атындагы кардиология жана терапия улуттук борборуна жана
И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик медициналык Академиясына
караштуу медицина илиминин кандидаты илимий даражасын ыйгаруу боюнча
Д. 14.24.694 диссертациялык кеңештин жыйынында болот. Дареги: 720040,
Кыргыз Республикасы, Бишкек, Тоголок Молдо көчөсү,3, кардиология жана
терапия боюнча Улуттук борбордун илимий жана билим берүүчү бөлүмүнүн
лекция залы. Диссертацияны коргоону онлайн трансляциялоочу
идентификациялык код _____

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо
министирлигинин академик М.Миррахимов атындагы Улуттук кардиология
жана терапия Борборунун (дареги: Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 3)
жана И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын (дареги: 720020, Бишкек шаары,
Ахунбаев көчөсү,92) китепканаларында таанышууга болот.

Автореферат 2024 жылдын “_____” жөнөтүлгөн.

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы
медицина илимдеринин кандидаты,
доцент:

Абилова С.С.

ИШКЕ ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Жүрөк-кан тамыр оорулары (ЖКО) дүйнөдөгү өлүмгө себеп болгон оорулардын негизгиси бойдон калууда, ар жылы 17,2 миллион [Кардиоваскулярная проф. 2018] адам өлүмүнүн себеби дал ушул илдет болуп эсептелет, ал планетадагы адам өлүмүнүн 31,5% жана инфекциялык эмес оорулардын (ИЭО) 45% ын түзөт. 2015-жылы ИЭО Кыргыз Республикасындагы (КР) бардык адам өлүмүнүн 80% ын түзгөн, ал инфекциялык эмес оорулардын глобалдык көрсөткүчүн ашып түшкөн (дүйнөдөгү адам өлүмүнүн 71%ы ИЭО). Буткул дуйнолук саламаттыкты сактоо уюму (БДССУ) белгилегендей, инфекциялык эмес оорулар менен жабыркоо коркунучун төмөндөтүү төрт жетектөөчү факторду (тамеки тартуу, алкоголь ичимдиктерин ашыкча колдонуу, туура эмес тамактануу, кыймылдуулуктун аздыгы) жана кан басымы менен холестериндин жогору болушу сыяктуу метаболикалык факторлорду басаңдатуу менен ишке ашат [WHO. 2014]. Атеросклеротикалык процесстин эрте өөрчүүсү жана да көпчүлүк ооруп калуу коркунучунун факторлорун профилактикалык иш-чаралардын негизинде алдына-алуу боюнча морфологиялык маалыматтардын жетишсиздиги ооруп калуу коркунучу факторлорунун өспүрүмдөр арасында жайылышына алып келген.

Азыркы күндө өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын жана алар менен ооруп калуу коркунучунун өсүшү, натыйжада кан тамырлардын абалынын начарлашы туура эмес тамактануу менен байланыштуу экендиги жөнүндө так аныктамалар бар. Амстредам лонгитюддук изилдөөлөр көрсөткөндөй, бала кезинен деңиз өсүмдүктөрү менен аз азыктанган адамдардын артериялык кан тамырлары 36 жашында катуу, морт болуп, тескерисинче, бала кезинен деңиз өсүмдүктөрүн көбүрөөк колдонгон адамдардын кан басымы жана кандагы холестериндин өлчөмү талапка ылайык болгон. Жер-жемиш, жашылчаларды бала кезинен көбүрөөк колдонгон адамдардын кийин атеросклеротикалык өзгөрүүлөргө аз кабылгандыгын да изилдөөлөр көргөзгөн.

2008-жылы БДССУ тарабынан жүргүзүлгөн систематикалык изилдөөлөр, тактоолор да азык продуктыларынын маркетинги жана алкогольдук эмес ичимдиктердин өспүрүмдөрдүн адаттан тышкары колдонушу алардын ашыкча салмак алуусуна, семиришине таасирин тийгизе тургандыгы тууралуу жеткиликтүү аныктамаларды берген [Cairns G. 2009]. Ашыкча салмак өспүрүмдөрдүн инфекциялык эмес ооруларга, алсак, артериалдык гипертензия, шишик оорусунун ар кандай түрлөрүнө, сөөктүн сынышына, жүрөк-кан тамыр ооруларына эрте чалдыгышына алып келет [Martin A. 2018]. Туура эмес тамактардын маркетинги коомубуздун саламаттыгын сактоо боюнча башкы көйгөйү жана бүткүл дүйнө боюнча өспүрүмдөрдүн арасында ашыкча

семирүүнүн, анын натыйжасында инфекциялык эмес оорулардын өрчүшүнүн негизги себеби болуп эсептелет.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий борборлор, чоң илимий программалар (проекттер), илимий жана билим берүүчү уюмдар тарабынан жүргүзүлгөн негизги илим-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин медициналык факультетинин “Дарылоо иши” бөлүмүнүн №2 терапия кафедрасынын базасында аткарылган.

Изилдөөлөрдүн максаты: Кыргыз Республикасында өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын жайылуу коркунучунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана өспүрүмдөрдү жашоонун сергек мүнөзүнө тартуу иш-чараларынын абалын баалоо.

Изилдөөлөрдүн милдеттери:

1. Кыргыз Республикасында өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын пайда болуу факторлорунун жана аларды жашоонун сергек мүнөзүнө тартуу иш-чараларынын гендердик жана регионалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө.
2. Кыргыз Республикасында жынысы жана жашаган жери боюнча өспүрүмдөр арасында тамактануунун мүнөзүн жана тамактануу адаттарын, көндүмдөрүн изилдөө.
3. Айыл жана шаар жергесиндеги өспүрүмдөр арасында жашоонун сергек образы тууралуу маалымат булактарын изилдөө.
4. Кыргыз Республикасында курамында транс-майлардын, туздун, канттын өлчөмүн эң жогорку деңгээлде камтыган азык-түлүк маркетингинин мүнөзүн жана анын сыналгы аркылуу өспүрүмдөргө тийгизген таасиринин масштабын изилдөө.
5. Жашаган жери жана жынысы боюнча өспүрүмдөр арасында жүргүзүлгөн профилактикалык окутуулардын жүрөк-кан тамыр ооруларынын өсүү коркунучуна таасиринин эффективдүүлүгүнө баа берүү.

Иштин илимий жаңылыгы.

Азыркы учурда көпчүлүк айыл жергесинде жана шаарда жашаган өспүрүмдөр арасында тамактануунун балансы бузулган (“батыш” модели), башкача айтканда, фаст-фуддарды, газдалган ичимдиктерди өтө көп колдонуу менен ошол эле учурда жашылча-жемиш, куш жана балык этин, сүт азыктарын аз колдонуу байкалат.

Өспүрүмдөр арасында туура тамактануу жана жашоонун сергек мүнөзү жөнүндө маалыматтык булак болуп сыналгы жана интернет гана болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасында сыналгы аркылуу биринчи жолу өспүрүмдөр арасында өтө көп колдонулган туура эмес азык-түлүктөрдүн маркетинги

тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн, ал изилдөөлөр өспүрүмдөрдүн арасында туура эмес тамактануунун факторлорун аныктаган.

Жашаган жери жана жынысы боюнча өспүрүмдөр арасында жүргүзүлгөн профилактикалык окутуулардын жүрөк- кан тамыр ооруларынын өсүү коркунучуна таасиринин эффективдүүлүгү жөнүндө биринчи жолу маалымат берилген.

Алынган натыйжалардын практикалык маниси.

Кыргыз Республикасында өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын өсүү коркунучу тууралуу жана алардын күндөлүк тамактануусунун балансынын бузулушу тууралуу алынган маалыматтар мектептин медициналык кызматкерлери жана үй-бүлөлүк дарыгерлер борборунун кызматкерлеринин алдына ал ооруларды алдына-алуу, аларды эрте аныктоо жана биринчи медициналык жардам көрсөтүү боюнча чоң жоопкерчилик артат.

Өспүрүмдөр арасында туура тамактануу жана жашоонун сергек мүнөзү тууралуу жүргүзүлгөн перспективдүү иш-чаралардын бири болуп массалык маалымат булактары болуп эсептелет (мисалы: сыналгы жана интернет).

Азык-түлүк продуктылары тууралуу жарнамалардын 85%ы туура эмес тамактардын маркетинги тууралуу экендиги , алардын жарнамасына закон тарабынан эч бир чектөөлөр, тыюулар да жоктугу аныкталган. Ошондуктан, БДССУнун эксперттеринин, КР Саламаттыкты сактоо министрлигинин жана КР Жогорку Кеңешинин жана башка кызыктар уюмдардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен кеңешме уюштурулуп, анда ал жарнамаларды мыйзам чегинде тескөө боюнча документтердин топтому талкууланган (11.12.2020 ж). Ушул эле маселе бир нече жолу эл аралык конференцияларда чет элдик эксперттер менен да талкууланган (2019ж, 2020ж, 2023ж).

Диссертациялык коргоого сунуш кылынуучу негизги жоболор:

1. Өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын кеңири таралышы байкалууда: ашыкча салмак (9%), семирүү (2,4%), артериялык кан басымынын жогору болушу/артериалдык гипертензия (3,4%), өтө аз кыймылдуулук (83,5%), гиподинамия (42,5%), чылым чегүү (7,7%). Бул оорулардын жынысы жана жашаган жери боюнча таралышынын өзгөчөлүктөрү да аныкталган.
2. Шаар жеринде да, айыл жеринде да жашаган өспүрүмдөрдүн тамактануусунун балансынын кескин бузулушу көрсөтүлгөн. Албетте, жашаган жерине жараша тамактануунун айрым өзгөчөлүктөрү да бар экендиги белгиленген. Алсак, шаар жеринде жашаган өспүрүмдөр газдалган алкогольдук эмес ичимдиктерди көп талап кылса, айыл жеринде жашаган өспүрүмдөр жашылча-жемишти, эт жана сүт азыктарын аз пайдаланышат.
3. Көпчүлүк өспүрүмдөр жашоонун сергек мүнөзү жана рационалдуу тамактануу тууралуу маалыматтарды массалык- маалымат булактарынан

алышат (сыналгы, интернет).

4. Азык продуктыларын, суусундуктарды жарнамалоонун 85%ы уруксат берилбеген азыктардын макретиногине туура келет. Бул коомдун саламаттыгын сактоодогу башкы көйгөй жана өспүрүмдөрдүн туура эмес тамактануусунун негизги себеби болуп эсептелет.

5. Өспүрүмдөр арасында жүргүзүлгөн профилактикалык максаттагы кийлигишүүлөр өзүнүн натыйжасын берди. А иш-чаралар чылым чегүүлөрдү тыюуда, аз кыймылдуулукту жоюуда, гиподинамияны жоюуда, айрым азык продуктыларын колдонууга чек коюуда бөгөт боло алды (алсак, фаст-фуддарды жана газдалган суусундуктарды колдонуу төмөндөп, тескерисинче өспүрүмдөр рационунда жашылча-жемиштин, тооктун эти, сыр, сүт колдонуу көбөйгөн).

Диссертациянын ээсинин жеке салымы. Автор тарабынан мониторингдөө максатында мектептерди, окуучуларды, сыналгы берүүлөрүн тандоо жүргүзүлдү. Окуучулар арасында сурамжылоо иштери, антропометрикалык ченөөлөр, артериялык кан басымын ченөө, жүрөктүн согушун ченөө иштери жүргүзүлдү. Сыналгы каналдарынын берүүлөрүн жаздыруу, аларды кодировкалоо, ошондой эле алынган изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын статистикалык жактан иштеп чыгуу, анализдөө, кол жазмаларды жарыялоого даярдоо иштери жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Аткарылган иштердин жыйынтыгы 27.03.2019-жылы Бишкекте Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин медициналык факультетинин окутуучуларынын кеңешмесинде, 27.03.2019-жылы Бишкекте «Миррахимов окуусунун» конференциясында, Москва шаарында 15-17.05.2019-жылы Бүткүл россиялык илимий-практикалык конференцияда, Санкт-Петербург шаарында 27-29.02.2020-жылы “Саламаттыкты сактоодогу лидерликтин концепциясы”-Окуу курстарында, 8-11 февраль күндөрү 2021-жылы ички оорулар боюнча X эл аралык конференцияда, 8-10 февраль күндөрү 2022-жылы Россия илиминин күндөрүнө арналган XI эл аралык интернет конгрессте, Бишкек шаарында 23.04.2022-жылы ”Ааламдашуу жана санариптик трансформациялоо маалындагы дүйнөлүк илим жана бүгүнкү талаптар” эл аралык форумунда сунуш кылынып, талкууланган; биринчи университеттер эл аралык илимий-практикалык конференцияда “Ички оорулар боюнча диалогдор”, Бишкек, 26-27-апрель, 2023-жыл; Кыргыз-Орус Славян университетинин медицина факультетинин “21-кылымдагы фундаменталдык жана клиникалык медицинанын көйгөйлөрү” аттуу республикалык илимий конференциясы; Бишкек 2023; Коомдук саламаттыкты сактоонун Европа жумалыгынын алкагында “Коомдук саламаттыкты чыңдоо технологияларынын жумалыгы – 2023”, Москва, 22-26-май 2023-жыл.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы.

Диссертациянын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары боюнча 8 статья, алардын алтысы Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын илимий басылмасында, экөө Scopus-Эл аралык басылмасында жарыяланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын ишке ашыруу. Бул изилдөөлөрдүн жыйынтыктары мектеп окуучуларын даярдоо үчүн программаларына, жогорку курстун студенттеринин, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин медицина факультетинин “Дарылоо” бөлүмүнүн №2-терапия кафедрасынын клиникалык ординаторлорунун окуу программаларына киргизилген. Бишкек шаарынын №4- үй-бүлөлүк дарыгерлер борборунун өспүрүмдөр кабинетинин консультация берүү программаларына да киргизилген.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, 5 главадан, жыйынтыктоо бөлүмүнөн, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, кыскартылган сөздөрдүн тизмесинен турат. Басма тамга менен басылган 137 барактан, 16 таблица, 32 сүрөттөн турат. Библиографиялык тиркеме 244 булактан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, максаттары менен милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси жана коргоого сунушталып жаткан диссертациянын негизги жоболору берилген.

1-главадагы Адабияттардын тиркемесинде жүрөк-кан тамыр ооруларынын дүйнөнүн ар кайсы булуң-бурчунда өспүрүмдөр арасында жайылуу корунучунун факторлору тууралуу маалымат сунуш кылынган. Ошондой эле өспүрүмдөр үчүн сыналгы аркылуу сунуш кылынган азык продуктулары менен суусундуктардын маркетинги берилген. Бул бөлүмдөгү маалыматтар кайсы акыркы илимий булактардан алынгандыгы тууралуу далилдүү материалдар менен коштолот, бул изилденип жаткан көйгөйдүн бүгүнкү күндөгү актуалдуулугун далилдеп турат.

Глава 2. Изилдөөнүн методу жана методологиясы. Изилдөөдө эки баскычтуу кластердик ыкма колдонулду. Биринчи баскычта, мектеп окуучуларынын репрезентативдик үлгүсүн түзүү үчүн эки этаптуу кластердик тандоо долбоору ишке ашырылган. Биринчи этапта бул мектеп окуучуларынын ылайыктуу курактагы окуучуларынын санына пропорционалдуу тандоо ыктымалдыгы менен мектептер тандалды; экинчиси биринчи этапта тандалган ар бир мектептен класстардын бирдей ыктымалдуулугу менен системалуу тандоодон турган. Тандалып алынган бардык окуучулар изилдөөгө катышышкан. Регионалдык тактоолордон соң: 8 мектеп (3 шардык и 5 айылдык), 2 мектеп Бишкек шаарынан, 1 мектеп Ош шаарынан, 2 Чүй облусундагы жана 1ден мектеп Ош облусунан, Джалал-Абад жана Нарын облустарынан тандалып алынган.

Өспүрүмдөрдү изилдөө 2 негизги этаптан жана мониторингден турду:

1. Кыргыз Республикасындагы айыл жана шаар жергесинде жашаган өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын таралуу коркунучунун факторлорун изилдөө.

2. Өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын таралуу коркунучунун динамикасына профилактикалык, окутуучулук аракеттердин, кийлигишүүлөрдүн тийгизген таасирине баа берүү (консультациялардан кийин).

2019-жылдын май айында изилдөөнүн биринчи этабы өткөрүлүп, жашыруун сурамжылоо, антрометрикалык көрсөткүчтөрдү ченөө (бою, салмагы, дене салмагынын индекси (ДСИ)), гемодинамикалык көрсөткүчтөрдү аныктоо өткөрүлгөн. Бардыгы болуп 6-11-класстардан 11-18 жаштагы 1001 окуучусу тартылган, анын 415 эркек балдар (41,5%), 586 кыз балдар (58,6%) болсо, 47,4% (474) шаар жергесинен, 52,6% (527) айыл жергесинен болушкан. Изилдөөнүн алдында бардык мекептерге алардын окуучулары изилдөөгө тартыла тургандыгы тууралуу алдына ала кат жиберилген.

Изилдөөдө GSHS (Global School-based Student Health Survey) жана ИНТЕРЭПИД (ИНТЕРнационалдык ЭПИДемиологиялык проект) сурамжылоо баракчалары (38 суроо) колдонулду, ал сурамжылоо кагаздары эл аралык ыкмалардын негизинде түзүлгөн, 6 блоктон турат (2.1 сүрөт)

1 блок	Респондент тууралуу маалымат
2 блок	Алкоголь ичимдигин колдонуу
3 блок	Тамактануу адаттары (+маалыматтык булактар)
4 блок	Гигиена боюнча суроолор
5 блок	Физикалык активдүүлүк
6 блок	Чылым чегүү
Депрессия шкаласы	Өспүрүмдөр үчүн Бек шкаласы
Объективдүү маалымат	Артериалдык кан басымы, салмагы, бою (ДСИ)

2.1 сүрөт - Изилдөөнүн сурамжылоо баракчасы

Анализде окуучунун жашаган жери эске алынды. Ашыкча салмакты, ашыкча артериялык кан басымын/артериялык гипертензияны аныктоо үчүн перцентилдүү таблицалар колдонулду.

Профилактикалык окутуучу иш-чаралар, кийлигишүүлөр. Профилактикалык окутуучу иш-чараларга, кийлигишүүлөргө ар бир класс менен өткөрүлгөн эки күндүк күндүзгү сабактар (консультация берүүлөр)

кирди, алар 60-90 мүнөттөн турду (сурамжылоону эсепке алганда). Бардыгы болуп 92 сабак өткөрүлдү (2.2 сүрөт). сабак өткөрүлдү (2.2 сүрөт).

Чуй облусу, Чуй району	Нарын обл., Джумгал району	Джалал- Абад обл., Ноокен р-ну	Ош облусу, Кара-Су району	Бишкек шаары	Ош шаары
6-11 класс (n-226)	8-11 класс (n-67)	6-7, 10-11 класс (n-112)	6-11 класс (n-122)	6-11кл. (n-287)	7-11кл. (n-187)
221 ата-эне	54 ата-эне	94 ата-эне	101 ата-эне	28 а-эне	12 а-эне
92 сабак					

Консультация берүүнүн биринчи күнү. Чылым чегүүнүн зыяны, физикалык активдүүлүктүн деңгээли, гиподинамиянын кесепеттери

Консультация берүүнүн экинчи күнү: Балансталган, рационалдуу тамактануу боюнча окутуулар, алкогольдук ичимдиктин зыяны.

2.2 сүрөт - Окутуучу программалардын дизайны

Окутуучу программалардын негизин БДССУнун эксперттери сунуштаган принциптер, кардиоваскулярдык профилактика боюнча орусиялык жана чет өлкөлүк клиникалык сунуштар түздү.

Профилактикалык окутуучу иш-чаралардын, кийлигишүүлөрдүн эффективдүүлүгүнө баа берүү. Изилдөөнүн экинчи этабы: 6 айдан соң кайтадан жашыруун сурамжылоо жүргүзүлдү да, профилактикалык окутуулардан кийинки чылым чегүүнүн, физикалык кыймылдын аздыгынын, гиподинамия менен рационалдуу эмес тамактануунун динамикасын анализдөө жүргүзүлдү. Кайтадан өткөрүлгөн сурамжылоого 836 өспүрүм катышты, бул алгачкы катышкан өспүрүмдөрдүн 83,5% түзгөн, демек салыштырма анализ кылууга толук болот. Анын ичинен 481 кыз балдар (57,5%), 355 (42,5%) эркек балдар, 407 (48,7%) шаар жергесинен, 429 (51,3%) айыл жергесинен болгон.

Өспүрүмдөрдүн аудиториясы үчүн арналган сыналгы каналдарынан берилген азык продуктыларын жана суусундуктарды мониторингдөө.

Азык продуктыларын жана суусундуктарды мониторингдөөнү изилдөө боюнча протокол БДССУнун европалык эксперттери менен кызматташтыкта түзүлгөн. Ошондой эле аны түзүү Россия Федерациясынын Саламаттыкты сактоо министрлигинин профилактикалык медицина боюнча Улуттук изилдөө медициналык борборунун кызматкерлеринин башчылыгы астында жүргүзүлгөн. Биз федералдуу гана каналдарды изилдөөгө алдык, себеби алардын өспүрүмдөр аудиториясынын чоңдугу, популярдуулугу эске алынды. Натыйжада, өспүрүмдөр арасында популярдуу делген 6 канал тандалып алынды. Алар: «Баластан», «312 кино», «КТРК», «КТРК Музыка», «КТРК Спорт», «Тумар» каналдары изилдөөгө алынды.

Бул каналдардын программаларын жазып алуу төмөнкү ыкма менен жүргүзүлдү: 2018-жылдын март айынан май айына чейин, 2 жумушчу жана 2 эс алуу күндөрү саат 06.00 дон 22.00 аралыгындагы бардык программалар жазылып алынды. Максатыбыз: жарнамалык роликтерди анализдөө болду.

Азык продуктылары тууралуу жарнамалык роликтерди көчүрүп жазып коддоштуруу БДССУнун Европалык бюросунун протоколу сунуштаган Excel

форматында жүргүзүлдү. Азык продуктусу тууралуу маалымат төмөнкү көрсөткүчтөрдү өзүнө камтыган: жарнамада сунуш кылынган продуктунун өзгөчөлүгү, артыкчылыгы, БДССУнун Европалык регионалдык бюросунун азык заттар тууралуу профилинин категориясы боюнча коду, продуктунун баалуулугу, ошондой эле БДССУнун Европалык регионалдык бюросунун Моделинин профилине жооп бере ала тургандыгы.

Статистикалык анализ. Статистикалык анализ Statistics 12 жана IBM SPSS Statistics 23 Windows үчүн программасы менен жүргүзүлдү. Группаларды салыштыруу Z-критерийи менен жүргүзүлдү. Статистикалык маанисинин нормасы катары $p < 0,05$ кабыл алынды.

Глава 3. Өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын таралуу коркунучу.

Чылым чегүү. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, сурамжылоого катышкан өспүрүмдөрдүн 77си (7,7%) тамеки тартаары белгилүү болду. Эркек балдар арасында бул коркунучтун таркалышы 11,3%ды түзсө, кыздар арасында 5,1% ды түзгөн ($p < 0,01$). Белгилей кетчү нерсе, бул тенденция шаар жергесинде да (13,6% жана 5,4% , $p < 0,01$), айыл жергесинде да жашаган өспүрүмдөр (9,6% жана 4,9% , $p < 0,05$) арасында бирдей экендиги, кескин айырманын жоктугу болду ($p > 0,05$).

Артериалдык гипертензия. Артериалдык кан басымынын жана артериалдык гипертензиянын өспүрүмдөр арасында жогорулашы 3,4%ды түздү, гендердик айырма аныкталган жок ($p > 0,05$). Артериалдык кан басымынын жана артериалдык гипертензиянын өспүрүмдөр арасында жогорулашы жашаган жерине жараша айырмалангандыгын белгилеп кетүү керек. Алсак, айыл жергесинде жашаган өспүрүмдөр (4,7%) шаар жеринде жашаган өспүрүмдөргө (1,9%) караганда көбүрөөк жабыркашкандыгы байкалды ($p < 0,05$), өзгөчө айыл жергесинде жашаган кыздардын көрсөткүчү кадыресе эле көп экендигин көрдүк (5,5% айылдык кыздар, 2,0% шаардык кыздар, $p < 0,05$).

Аз кыймылдуулук жана гиподинамия. Жалпы өспүрүмдөрдүн 83,5% физикалык кыймылы өтө аз экенин билдик. Анын ичинде кыздар арасында бул көрсөткүч 89,2%ды түздү, эркек балдардын көрсөткүчү 75,4%ды түздү ($p < 0,01$). Өспүрүмдөрдүн 42,5% гиподинамияга чалдыккан, анын 45,2% кыздар, 38,6% эркек балдар ($p < 0,05$). Көрүнүп тургандай, кыздар күндүн көпчүлүк бөлүгүн аз кыймылда өткөрүшөт. Бул көрсөткүч айыл жана шаар жергесинде жашаган өспүрүмдөр арасында көп деле айырмаланбай тургандыгын белгилей кетели ($p > 0,05$). Алсак, шаарда жашаган өспүрүмдөрдүн 83,7% физикалык кыймылы аз болсо, алардын ичинен кыздар балдарга караганда да азыраак кыймыл жасаары белгиленди (87,9% кыздар жана 76,7% эркек балдар, $p < 0,01$). Ал эми айыл жергесинде өспүрүмдөрдүн 83,3% аз кыймыл жасаса, ал жерде да кыз балдардын кыймылы эркек балдарга караганда кыйла аз экенин билинди (90,6%

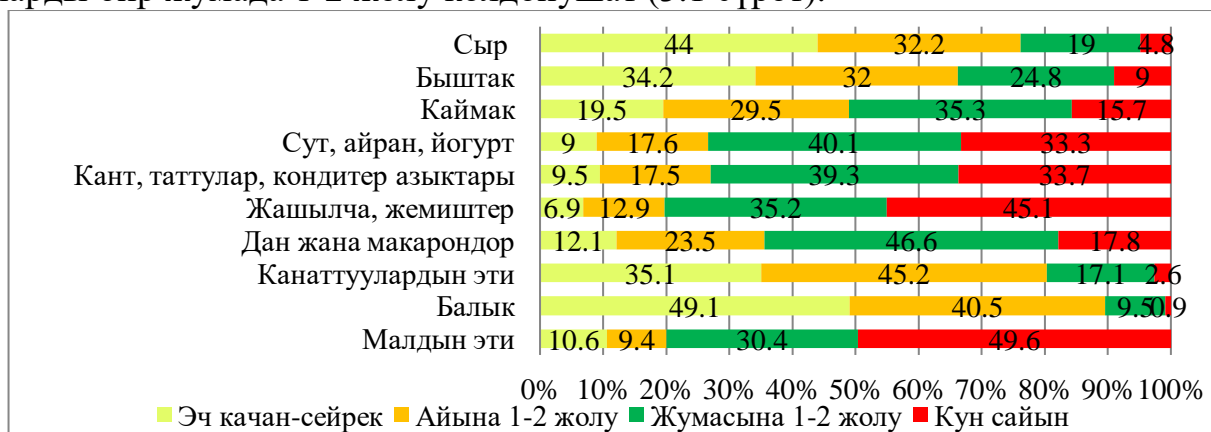
кыздар, 74,5% эркек балдар, $p < 0,01$).

Ашык салмак жана семирүү.

Биздин алган маалыматтарга таянсак, изилденип жаткан топто өспүрүмдөрдүн арасында организмде май алмашуу процесси бузулгандардын санынын көптүгү тастыкталды. Алсак, 90 өспүрүм ашыкча салмакка ээ болсо (9%), 24 өспүрүм семирив кеткен (2,4%). Гендердик катышта болсо ашыкча салмак же семирүү боюнча эркек балдар менен кыздардын ортосунда кескин айырма жок ($p > 0,05$). Жашаган жерине жараша анализдесек, шаарда жашаган өспүрүмдөрдүкү ашыкча салмакка ээ болгондор 8,4% жана семирив кеткендер 2,3% түзсө, айылда жашаган өспүрүмдөрдүкү 9,5% жана 2,5% түзгөн ($p > 0,05$). Гендердик катышта шаар жеринде жашаган жана айыл жеринде жашаган өспүрүмдөр ортосунда кескин айырма жок ($p > 0,05$).

Депрессия. Биздин изилдөөлөр боюнча депрессиянын жеңил формасы менен жабыркаган өспүрүмдөр 8%-ды түздү. Кыздар эркек балдарга караганда көбүрөөк жабыркаганы айкындалды (9,7% кыздар, 5,5% эркек балдар, $p < 0,05$). Изилденген өспүрүмдөрдүн 1,6% депрессиянын орто деңгээлдеги формасы менен жабыркаса, 0,6% оор формасы менен жабыркашат. Гендердик катышта кыздар менен эркек балдардын ортосунда бул илдет боюнча кескин айырма жок ($p > 0,05$).

Өспүрүмдөр арасында тамактануунун структурасынын өзгөчөлүктөрү. Биздин изилдөөнүн маалыматтары боюнча 33,7% өспүрүм күнүгө кант, таттууларды жана кондитердик заттарды колдонушса, 39,3% аларды бир жумада 1-2 жолу колдонушат (3.1 сүрөт).

3.1 сүрөт - Негизги азык продуктуларынын колдонулушунун жыштыгы (%)

Белгилеп кете турган нерсе, кыздар эркек балдарга караганда таттууларды көбүрөөк пайдаланышат (кыздар 37,9% жана эркек балдар 27,7%, $p < 0,01$).

Кантты, таттууларды жана кондитердик заттарды колдонууну жашаган жерине карата анализдесек, 34,2% шаар жеринде жашаган өспүрүмдөр аларды ашыкча колдонсо, 33,2% айыл жеринде жашаган өспүрүмдөр көп колдонушат ($p > 0,05$). Гендердик катышта ала турган болсок, шаар жериндеги кыздар бул

заттарды эркек балдарга караганда көбүрөөк колдонушат экен (кыздар 39,3% жана эркек балдар 25,6% , $p<0,01$). Гендердик катышта айыл жеринде эркек балдар менен кыздардын ортосунда айырма жок.

Фаст-фуддарды, алкогольдук эмес газдалган суусундуктарды колдонуу. Биздин изилдөөлөрдө 43,7% өспүрүмдөр фаст-фудду жумасына бир же бир нече жолу, ал эми газдалган суусундуктарды 67,6% өспүрүм күнүгө бир же бир нече жолу колдоноорун билдиришкен. Газдалган суусундуктарды кыздарга караганда эркек балдар көбүрөөк колдонушат (71,3% эркек балдар жана 65% кыздар, $p<0,05$).

Айылдык өспүрүмдөргө караганда шаардыктар газдалган суусундуктарды көбүрөөк колдонушат (салыштырсак 71,3% шаардыктар жана 64,3% айылдыктар түзгөн, $p<0,05$), гендердик катышта бул боюнча айырма жок ($p>0,05$). Фаст-фудду колдонууда шаардык өспүрүмдөр менен айылдык өспүрүмдөрдүн оросунда кескин айырма аныкталган жок: (46% шаардыктар, 41,6% айылдыктар, $p>0,05$). Шаарда фаст-фудду эркек балдардын 48,3% колдонсо, кыздардын 44,6% колдонушат ($p>0,05$), айыл жергесинде бул көрсөткүч төмөнкүдөй болгон: эркек балдар 41,8% жана кыздар 41,3%, ($p>0,05$).

Жашылча, жемиштерди колдонуунун өтө төмөндүгү. Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй өспүрүмдөрдүн 50% жашылча, жемиштерди өтө аз колдонушат. Өзгөчө эркек балдар кыздарга салыштырганда аз колдонушат (60% жана 51,4%, $p<0,01$). Шаар жериндеги өспүрүмдөргө караганда айыл жеринде жашаган өспүрүмдөр жашылча, жемиш аз колдонушат (58,8% жана 50,4%, $p<0,01$), бул көбүнчө эркек балдарга тиешелүү. Айылда сурамжыланган эркек балдардын 65,3% жер-жемиш аз колдонсо, шаарда 52,3% өспүрүм эркек балдар аз колдонушат ($p<0,01$). Айыл жериндеги кыздарга караганда эркек балдар жашылча, жемиш аз колдонушат (65,3% жана 53,5%, $p<0,01$). Шаар жеринде кыздар менен эркек балдардын ортосунда бул маселе боюнча кескин айырма белгиленген эмес ($p>0,05$).

Эт продуктыларынын колдонулушу. Изилденген өспүрүмдөрдүн 49,6% күнүмдүк рационунда малдын этин колдонушат, туура тамактануунун рационунун талаптарын 30,4% гана өспүрүм сактаганы көрүнүп турат (35,9% эркеке балдар жана 26,4% кыздар, $p<0,01$). Айылдык өспүрүмдөр шаардык өспүрүмдөргө карганда малдын этин көбүрөөк пайдалангандыгы белгиленген (34,5% айылдык 25,7% шаардык өспүрүмдөр, $p<0,01$), бул эркек балдарга көбүрөөк тиешелүү: айылдык өспүрүм балдардын 40,2%, шаардык эркек балдардын 30,1% малдын этин көп пайдаланышат ($p<0,05$).

Малдын майын чектен тышкары колдонуу. Малдын майын 12% өспүрүм ашыкча пайдаланышат, гендердик ажырым бул жерде байкалган жок ($p>0,05$). 12,9% шаар жеринде жашаган өспүрүмдөр, 11,4% айыл жеринде

жашаган өспүрүмдөр малдын майын ашыкча колдонушкан ($p>0,05$). Бул боюнча шаардык жана айылдык өспүрүмдөр ортосунда гендердик ажырым аныкталган жок ($p>0,05$).

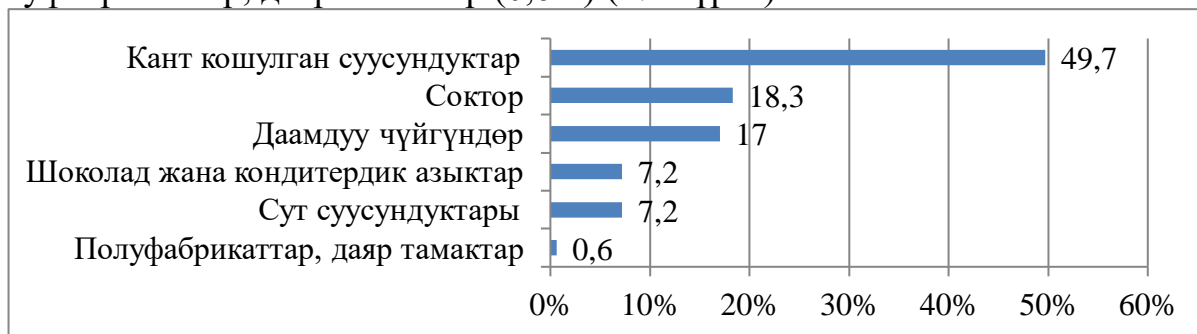
Сүт жана сүт азыктарын пайдалануу. Күнүнө кефир жана йогуртту 33,3% өспүрүм колдонсо, 1-2 жолу гана колдонобуз деп 40,1% өспүрүм белгилеген. Ал эми бир айда бир жолу деп 17,5% өспүрүм жооп берген. Сурамжылангандардын 9% же өтө сейрек колдонушат, же такыр колдонушпайт. Кыздар эркек балдарга караганда көбүрөөк колдонушаарын белгилесек болот (36,9% кыздар жана 28,2% өспүрүм балдар, $p<0,01$). Жашаган жери боюнча анализдесек, шаардык өспүрүмдөр айылдык өспүрүмдөргө караганда өз рационунда сүт, кефир, йогуртту көп колдонушат (36,5% шаардыктар жана 30,4% айылдыктар, $p<0,05$). 19,0% жана 24,8% өспүрүмдөр күнүмдүк рационунда сыр жан быштакты колдонушат. 44% өспүрүмдөр аларды же өтө аз, же такыр колдонушпайт (3,6-сүрөт). Эркек балдарага караганда кыздар сыр менен быштакты дээрлик көбүрөөк колдонушат (сыр: 21,3% и 15,7%; быштак: 27,3% и 21,4%, $p<0,05$). Быштакты жумасына айылдык өспүрүмдөргө караганда шаардык өспүрүмдөр көбүрөөк пайдаланышат (27,8% шаардык өспүрүмдөр жана 22,2% айылдык өспүрүмдөр, $p<0,05$). Гендердик ажырым көп байкалган жок. Сырды жумалык рационунда бир жолу 21,1% шаардык, 17,1% айылдык өспүрүмдөр колдонушат ($p>0,05$), бирок шаар жериндеги өспүрүм кыздар айылдык кыздарга карганда көбүрөөк колдонушат (24,8% шаардык кыздар, 17,7% айылдык кыздар, $p<0,05$).

Глава 4. Кыргыз Республикасынын сыналгы каналдарында өспүрүмдөр үчүн азык продуктылары менен суусундуктардын маркетинги.

Сыналгыдан жарнамалануучу азык продуктылары менен суусундуктардын маркетингинин өспүрүмдөргө тийгизген таасири.

Кеңири таралган жарнамалар болуп булар эсептелет: каналдын жарнамалары 19,3%, турмуш-тиричилик жактан тейлөө боюнча жарнамалар (16,4%), финансылык жарнамалар 11,4%, оюн-зооктор 9,7%, азык продуктылары жана суусундуктар 7,2%. Жумуш күндөрү кеңири тараган жарнамалар болуп булар аныкталды: каналдын жарнамалары 23,4%, турмуш-тиричилик жарнамалары 17,1%, финансылык жарнамалар 9,5%. Ал эми эс алуу күндөрү: каналдын жарнамалары 15,4%, турмуш-тиричилик жарнамалары 15,2%, финансылык жарнамалар 13,2%, оюн-зоок жарнамалары 13,0%. Кеңири жарнама кылынуучу азык-тамактар жана суусундуктар: кока-кола, фанта, лимонад сыяктуу өтө көп кант жана жасалма даам бергич заттар кошулган суусундуктар (49,7%), соктор (18,3%), даамдуу чүйгүндөр, аларга: чипсылар, попкорн, кириешки жана башкалар кирет (17,0%). Бир аз сейрек жарнамалануучулар: таттуу шоколад, кондитердик азыктар (7,2%) жана сүттөн

жасалган суусундуктар (7,2%). Өтө сейрек жарнамалануучу – бул полуфабрикаттар, даяр тамактар (0,6%) (4.1 сүрөт).

4.1 сүрөт - БДССУнун Европалык регионалдык бюросунун азык заттар модели боюнча азык продуктыларынын жана суусундуктардын жарнамаланышы

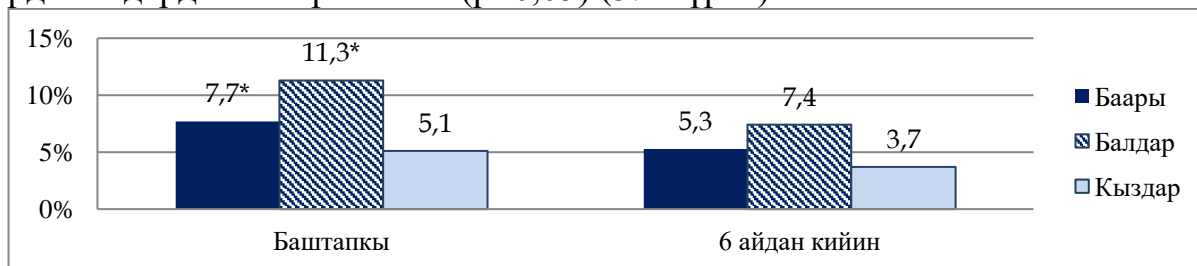
БДССУнун Европалык бюросунун модели боюнча продуктылардын 7,8% гана жарнамаланышы жана өспүрүмдөргө сатылышы керек. Ал эми факт боюнча жарнамаланган продуктылардын 85% уруксаат берилбеген продуктылар болуп эсептелген.

Уруксаты жок азык продуктыларын жарнамалоо негизинен төмөнкү мотивдер менен сунуш кылынат: сыйлык утуп алуу (36,2%), ырахат алуу (23,8%), ден-соолукка пайдалуулугу (21,5%). ДСС уюмунун азык-заттар жөнүндөгү Модели боюнча уруксат этилген продуктылар башкача мотивдер менен жарнамаланарын эскертип кетсек болот.

Сурамжыланган өспүрүмдөрдүн ичинен 38,1% сергек жашоо образы жана туура тамактануу боюнча маалыматты массалык-маалымат булактарынан гана аларын билдик (интернет, сыналгы, гезит, журнал), 31,1% туугандардан, жакындарынан, 16,8% медициналык кызматкерлерден, 4,5% китеп жана брошюралардан, 9,5% аталган булактардын баарынан аларын жазышкан. Шаардык өспүрүмдөр айылдыктарга караганда, негизинен, маалыматты тааныштарынан, туугандарынан аларын белгилешкен (34,3% и 28,3%, $p < 0,05$).

Глава 5. Профилактикалык иш-чаралар, кийлигишүүлөрдүн өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын жайылуу коркунучунун динамикасына тийгизген таасиринин эффективдүүлүгү.

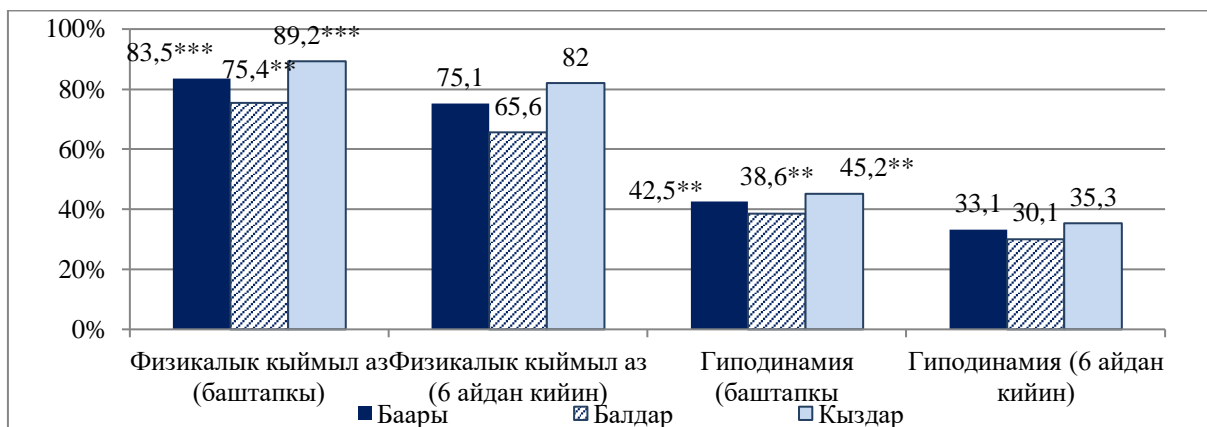
Жүрөк-кан тамыр ооруларынын таралуу коркунучунун факторлорунун динамикасы. Динамикасы боюнча анализдесек, өспүрүмдөр арасында чылым чеккендер азайган (7,7% дан 5,3% га чейин, $p < 0,05$), Бул жерде гендердик ажырым жок ($p > 0,05$) (5.1 сүрөт).

5.1 сүрөт - Өспүрүмдөр арасында чылым чеккендердин өсүшүнүн динамикасы

Эскертүү: * - $p < 0,05$ 6 айдан кийин алгачкы абал менен салыштырганда

Физикалык кыймылдын аздыгы боюнча да оң натыйжалар байкалган (5.2 - сүрөт). Ал көрсөткүч да мектеп окуучулары арасында 83,5%дан 75,1%га чейин төмөндөгөн ($p < 0,001$). Белгилей кете турган нерсе эркек балдар арасында аз кыймылдаган балдар азайган (75,4% болчу, азыр 65,6%, $p < 0,01$), кыздар арасында да бул көрсөткүч оң жагына чечилген (89,2% аз кыймылдаса, азыр 82,0% гана аз кыймылдайт, $p < 0,001$). Гиподинамияга ыктуу өспүрүмдөрдүн саны азайган (42,5% дан 33,1% чейин, $p < 0,01$), гендердик жактан алсак, анда эркек балдардын көрсөткүчү 38,6% дан 30,1%ге чейин түшсө ($p < 0,01$), кыздардыкы 45,2%ден до 35,3%го чейин төмөндөгөн ($p < 0,01$).

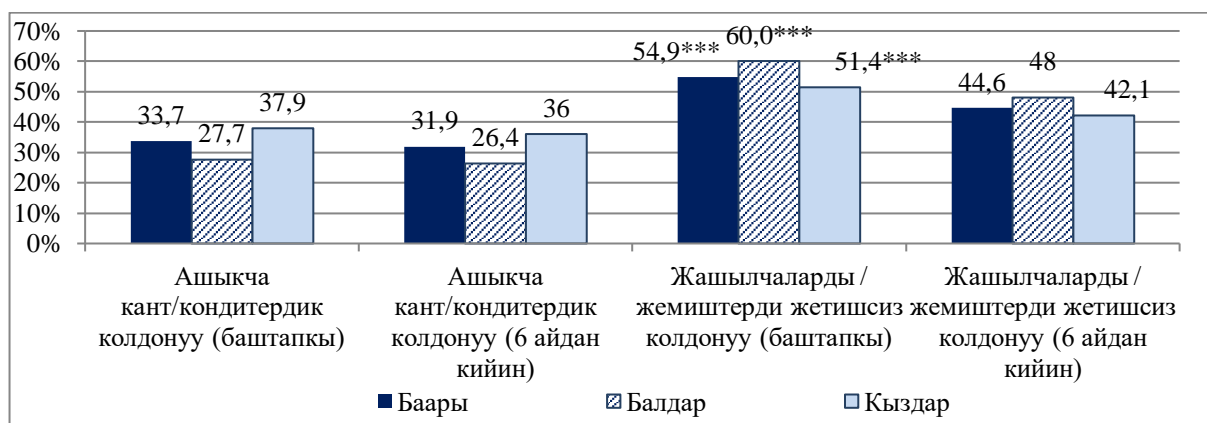

5.2 сүрөт - Өспүрүмдөр арасында аз кыймылдуулук менен гиподинамия коркунучунун таралышынын динамикасы.

Эскертүү: ** – $p < 0,01$ алты айдаан соң алгачкы абалы менен салыштырганда ;

*** – $p < 0,001$ алты айдаан соң алгачкы абалы менен салыштырганда

Рационалдуу эмес тамактануу динамикасынын өсүшү. Кантты жана кондитердик заттарды колдонуу динамикасында ачык деле айырма аныкталган жок ($p > 0,05$) (5.3 сүрөт).

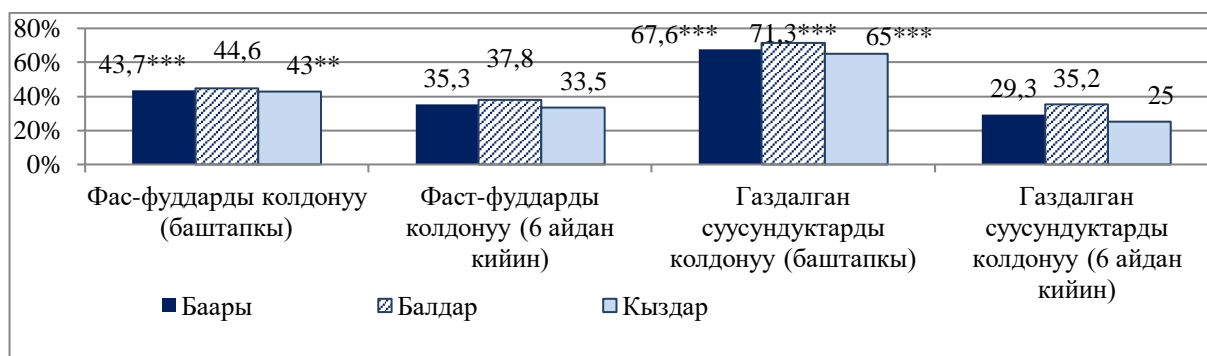

5.3 сүрөт - Өспүрүмдөр арасында негизги азык-продуктыларын колдонуу динамикасы.

Эскертүү: *** – $p < 0,001$ алты айдан кийин алгачкы абалы менен салыштырганда

Жашылча-жемиштерди жетишсиз өлчөмдө колдонуу динамикасы 54,9%дан 44,6% чейин ($p < 0,001$) төмөндөгөн, бул тенденция эркек балдар арасында да (60,0%дан 48,0%га чейин, $p < 0,001$), кыздар арасында да (51,4%дан 42,1%га чейин, $p < 0,001$) байкалган. (5.3 сүрөт). Фаст-фуддарды колдонууда да оң динамика байкалган. Алсак, өспүрүмдөр арасында бул тенденция 43,7% дан

35,3% га азайган ($p < 0,001$). Эркек балдарга караганда, кыздардын арасында бул жакшы натыйжа берген: кыздардын арасында бул динамика 43,0%дан 33,5%га төмөндөсө, $p < 0,01$, эркек балдар арасында 44,6% дан 37,8%га төмөндөгөн ($p > 0,05$) (5.4 сүрөт).

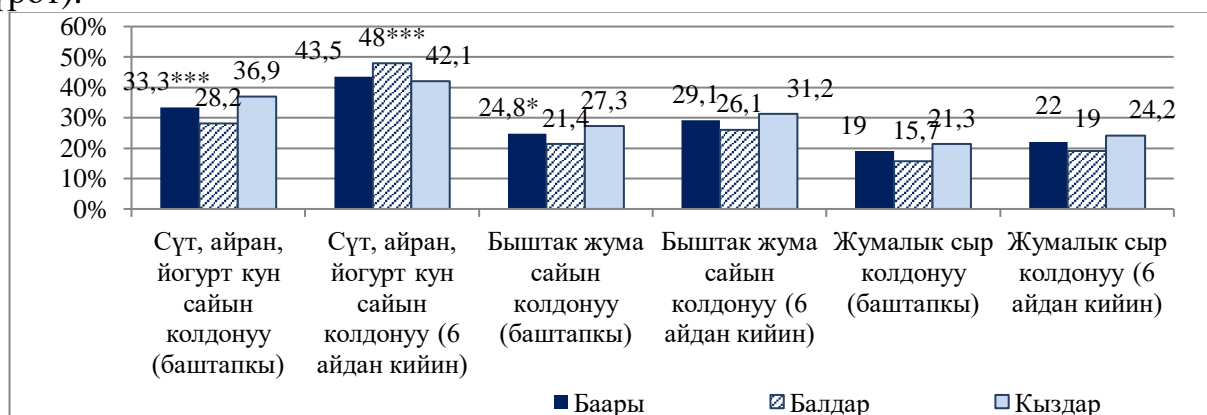
5.4 сүрөт - Өспүрүмдөр арасында фаст-фуд жана газдалган суусундуктарды көп колдонуу динамикасы.

Эскертуу: ** – $p < 0,01$ алты айдан соң алгачкы абалы менен салыштырганда;
*** – $p < 0,001$ алты айдан соң алгачкы абалы менен салыштырганда

Газдалган суусундуктарды көп колдонуу динамикасы да оң натыйжа берген: алгачкы сурамжылоодо өспүрүмдөрдүн 67,6%-зы колдонсо, азыр ал көрсөткүч 29,3% га түшкөн, бул жагдай эркек балдардын да (35,2% - 71,3%, $p < 0,001$), кыздардын да арасында байкалат (25,0% - 65,0%, $p < 0,001$) (5.4 сүрөт).

Эт продуктылары боюнча алсак, куш этин эсептебегенде, анча чоң деле өзгөрүү жок. Куш этин пайдалануу гана 2,6% дан 8,1 пайызга өскөн ($p < 0,001$). Балык жана деңиз продуктыларын колдонуу боюнча эч өзгөрүү жок ($p > 0,05$).

Динамикалык байкоолор боюнча сүт, айран жана йогуртту 43,5% өспүрүмдөр колдонушат, бул алгачкы көрсөткүчтөн 33,3%га көп ($p < 0,001$). Эркек балдар кыздарга караганда көбүрөөк колдонуунун айтсак болот (28,2% дан 48,0%га өсүү болгон, соответственно, $p < 0,001$). Быштакты колдонуу да өспүрүмдөр арасында 24,8% дан 29,1% га ($p < 0,05$) өскөн. Бул жерде гендердик айырма жокко эсе. Сырды колдонууда чоң айырма деле жок ($p > 0,05$) (5.5 сүрөт).

5.5 сүрөт - Өспүрүмдөр арасында сүт азыктарын колдонуу динамикасы.

Эскертүү: *** – $p < 0,001$ алты айдан соң алгачкы абалы менен салыштырганда;
* – $p < 0,05$ алты айдан соң алгачкы абалы менен салыштырганда

ЖЫЙЫНТЫКТАР

1. Өспүрүмдөр арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын кеңири таралуу коркунучу бар: ашыкча салмак (9,0%), семирип кетүү (2,4%), артериялык кан басымынын/артериалдык гипертензиянын жогору болушу (3,4%), аз кыймылдуулук (83,5%), гиподинамия (42,%%), чылым чегүү (7,7%).

2. Өспүрүмдөр арасында жашылча-жемиштерди (54,9%), балык жана деңиз продуктыларын (89,6%), сүт азыктарын (66,7%) жетишсиз өлчөмдө колдонулары аныкталды. Ушул эле учурда тез татым тамактары (43,7%),газдалган суусундуктар (67,6%), таттуулар, кондитердик продуктылар (33,7%) ашыкча колдонулары такталды. Тамактануу мүнөзү жашаган жерине жана жынысына жараша да айырмаланары белгиленди.

3. Сергек жашоо жана туура тамактануу боюнча маалымат булагы болуп 38,1% өспүрүмдөр үчүн сыналгы жана интернет булактары гана болуп эсептелет, анын ичинен 40,7% шаар жергесиндеги, 35,7% айыл жергесинде жашаган өспүрүмдөргө тиешелүү.

4. Сыналгыдан жарнамаланган продуктылардын 85% уруксаты жок продуктылар, өспүрүмдү кызыктыруу максатында “ден-соолукка пайдалуу” деген мотивди пайдаланышат.

5. Оорулардын таралуу коркунучун алдына алуу максатында жүргүзүлгөн окутуучу, профилактикалык иш-чаралар, кийлигишүүлөр оң натыйжа берди десек болот. Алсак, анын натыйжасында чылым чеккен өспүрүмдөрдүн саны 7,7%дан 5,3%га азайган, аз кыймылдуулук көйгөйү да 83,5% дан 75,1%га азайган жана гиподинамия 42,5% дан 33,1%ге төмөндөгөн. Өспүрүмдөрдүн күнүмдүк тамактануу рационунда да өзгөрүү болгон: фаст-фуд колдонуу төмөндөгөн (43,7% дан 35,3%га), газдалган суусундуктарды колдонуу да төмөндөгөн (67,6% дан 29,3%га), тескерисинче жашылча-жемиштерди колдонуу динамикасы (45,1% дан 55,4%га), сүттү (56,5% - 66,7%), сырды (24,8% - 29,1%), куш этин (2,6%дан 8,1%га)колдонуу динамикасы өскөн.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Тобокелдик факторлордун алдын алуу жана эрте аныктоо, дарылоо жана реабилитациялоо боюнча өз убагында чараларды көрүү үчүн электрондук клиникалык маалымат формасына милдеттүү индикаторлорду киргизүү жолу менен үй-бүлөлүк дарыгерлер борборлорунун, мектеп медициналык персоналанын жана өспүрүмдөр кабинетинин кызматкерлеринин комплекстүү ишин күчөтүү сунушталсын баштапкы саламаттык сактоо жана билим беруу деңгээлинде.

2. Мектептин медициналык кызматкерлери тарабынан ар бир квартал сайын өспүрүмдөрдүн, ата-энелердин, мектеп мугалимдеринин жана мектеп психологдорунун катышуусунда мектеп парламентинде сергек жашоо, туура

тамактануу боюнча тарбиялык профилактикалык иш-чараларды өткөрүү сунушталсын.

3. Өспүрүмдөрдүн сергек жашоо образына умтулуусун жогорулатуу үчүн калктын денгээлинде сергек жашоо образын пропагандалоо боюнча Кыргыз Республикасынын тиешелүү министрликтеринин денгээлинде маалыматтык-коммуникациялык кампанияны уюштуруу сунушталат.

4. Бул изилдөөдө келтирилген Буткул Дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун азыктык профилинин моделине ылайык уруксат берилбеген тамак-аш азыктарынын жана алкогольсуз суусундуктардын маркетинги Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо Министрлигинин жана Жогорку Кеңештин денгээлинде мыйзамдык жөнгө салууну талап кылат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Толебаева А.А.** Факторы риска сердечно-сосудистых заболеваний и проблемы их профилактики у лиц молодого возраста [Текст] / А.А. Толебаева, Р.К. Урумбаев, И.С. Сабиров. - Вестник КРСУ, 2018. - Том 18. - № 2. - С. 148-152. УДК 616.12-084-053.81

2. Маркетинг пищевых продуктов и напитков на телевизионных каналах с детской и подростковой аудиторией в Кыргызской Республике [Текст] / [А.Г. Полупанов, А.А. Толебаева, А.Т. Алтымышева и др.]. - Профилактическая медицина, 2019. – Т. 22. - №6. – С. 78-84. <https://doi.org/10.17116/profmed20192206278>

3. **Толебаева А.А.** Профиль рекламируемых пищевых продуктов и напитков для детей на телевидении в Кыргызской Республике [Текст] / А.А. Толебаева, А.Г. Полупанов, И.С. Сабиров. - Наука, новые технологии и инновации Кыргызстан, 2019. - № 3. – С. 140-145. DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

4. Маркетинговые подходы в рекламе пищевых продуктов на кыргызском телевидении и риск развития детского ожирения [Текст] / [А.А. Толебаева, А.Г. Полупанов, А.А. Сабиров и др.]. - Вестник КРСУ, 2020. – Т. 20. - № 5. – С. 137-142. УДК 613.22:659.137(575.2)

5. Маркетинг и антимакетинг табачной продукции, ориентированный на подростковую аудиторию в Кыргызской Республике (исследование GYTS 2019) [Текст] / [А.Г. Полупанов, А.А. Толебаева, И.С. Сабиров и др.]. - Профилактическая и клиническая медицина, 2020. - № 3 (76). - С. 40–46.

6. Сравнительный анализ частоты и структуры нерационального питания среди детей и подростков, проживающих в городской и сельской местности Кыргызской Республики [Текст] / [А.А. Толебаева, А.Г. Полупанов, И.С. Сабиров и др.]. - Профилактическая медицина, 2021. –Т. 24. - № 3. – С. 37-43. <https://doi.org/10.17116/profmed20212403137>

7. **Толебаева А.А.** Структура питания среди детей и подростков в Кыргызской

Республике [Текст] / А.А. Толебаева, Ж.А. Мамасаидов, А.М-Т. Мухамедов
Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2021. - №2. – С. 68-73.
DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557. УДК: 613.22-053.6 (575.2)

8. Распространенность сердечно-сосудистых факторов риска у детей и подростков в Кыргызской Республике [Текст] / [А.А. Толебаева, А.Р. Музаева, Ж.А. Мамасаидов и др.]. - Вестник КРСУ, 2021. – Т. 21. - № 5. - С. 87-93. УДК 616.12-053.2 (575.2).

Толебаева Айчурек Алайбековнанын «Кыргыз Республикасында өспүрүмдөрдүн арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын коркунуч факторлорунун таралышы жана өспүрүмдөрдү сергек жашоо образына тартууда алардын умтулуусун баалоо» деген темадагы 14. 01. 05. – кардиология адистиги боюнча медицина илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: коркунуч факторлору, өспүрүмдөр, жүрөк-кан тамыр ооруларынын таралуу коркунучу, маркетинг, телекөрсөтүү, профилактикалык кеңеш берүүлөр, кийлигишүүлөр.

Изилдөөнүн объектиси: айыл жана шаар жеринде 1001 өспүрүм.

Изилдөөнүн предмети: билим берүү консультацияларына чейин жана андан кийин жүрөк-кан тамыр тобокелдик факторлорун аныктоо; өспүрүмдөргө багытталган телеканалдардын мониторинги.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасындагы өспүрүмдөрдүн сергек жашоо образына тартылышына баа берүү менен алардын арасында жүрөк-кан тамыр ооруларынын таралуу коркунучун изилдөө.

Изилдөөнүн материалдары жана ыкмалары. Эки баскычтуу кластердик тандоо, өспүрүмдөрдүн каналдарын мониторингдөөнүн 2 этабы өткөрүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Өспүрүмдөр арасында жүрөк- кан тамыр ооруларынын коркунучтарынын факторлору кеңири тарагандыгы байкалган. Сергек жашоо образы боюнча өспүрүмдөр арасында негизги маалымат булагы болуп сыналгы жана интернет эсептелет. Өспүрүмдөр үчүн жарнамаланган азык продуктыларынын 85% дан көбүрөөгү уруксаат берилбеген продуктылардын маркетинги болуп эсептелет. Окутуучу профилактикалык иш-чаралар өспүрүмдөрдүн жүрүм- турумундагы коркунучтуу факторлорго таасирин тийгизе алды.

Илимий жаңычылдык. Кыргыз Республикасында өспүрүмдөргө тыюу салынган азык продуктыларын жана суусундуктарды сыналгы боюнча кеңири жарнамалоо иши биринчи жолу изилденди. Бул өспүрүмдөрдүн туура эмес тамактануусунун негизги себептеринин бири болуп эсептелет. Жана дагы профилактикалык окутуучу иш- чаралардын өспүрүмдөр арасында жүрөк- кан тамыр ооруларынын таралышына бөгөт болуусун көрсөттү.

Колдонуу боюнча сунуштар: мектеп окуу программасына баланстуу тамактануу, физикалык активдүүлүк жана чылым чегүүнүн зыяны тууралуу материалдарды киргизүү. Популяциялык деңгээлде сергек жашоо образын калыптандыруу боюнча маалыматтык- коммуникативдик кампанияларды уюштуруу. Бул изилдөөдө белгиленген, ВОЗдун азык продуктылары боюнча моделине жооп бербеген, уруксаат берилбеген азык продуктыларынын жана алкогольдук эмес суусундуктардын жарнамаланышын мамлекеттик деңгээлде көзөмөлгө алуу.

Колдонуу чөйрөсү: кардиология, ички оорулар.

РЕЗЮМЕ

диссертации Толебаевой А.А. на тему “Распространенность сердечно-сосудистых факторов риска среди подростков с оценкой их приверженности к ведению здорового образа жизни в Кыргызской Республике” на соискание ученой степени кандидата медицинских наук по специальности 14.01.05. – кардиология.

Ключевые слова: факторы риска, подростки, сердечно-сосудистые заболевания, распространенность, маркетинг, телевидение, профилактическое консультирование.

Объект исследования: 1001 подростков сельской и городской местности

Предмет исследования: выявление сердечно-сосудистых факторов риска до и после обучающих консультирований; мониторинг телеканалов, ориентированный на подростков.

Цель исследования: изучить особенности распространенности сердечно-сосудистых факторов риска среди подростков с оценкой приверженности их к ведению здорового образа жизни в Кыргызской Республике.

Материалы и методы исследования: проведен двухступенчатый кластерный выборочный дизайн, 2 основных этапа и мониторинг подростковых каналов.

Результаты исследования. Среди подростков выявляется высокая распространенность поведенческих сердечно-сосудистых факторов риска. Основными источниками информации о навыках здорового образа жизни у подростков являются интернет и телевидение. Более, чем в 85% случаев рекламы продуктов питания и напитков для подростков происходит маркетинг неразрешенных пищевых продуктов. Обучающие профилактические вмешательства оказались эффективными в отношении поведенческих факторов риска.

Научная новизна. Впервые проведено исследование, продемонстрировавшее частое использование маркетинга неразрешенных продуктов питания и напитков по телевидению для подростков в Кыргызской Республике, что может быть одним из факторов, определяющих нездоровый характер питания подростков. И продемонстрирована эффективность обучающих профилактических вмешательств на распространенность поведенческих сердечно-сосудистых факторов риска среди подростков.

Рекомендации по использованию: в школьную программу включить вопросы сбалансированного питания, физической активности и прекращения курения. Организовать информационно-коммуникационную кампанию по формированию здорового образа жизни на популяционном уровне. Маркетинг продуктов питания и безалкогольных напитков не разрешенных в соответствии с Моделью профилей питательных веществ ВОЗ, представленный в этом исследовании, требует законодательного регулирования на уровне страны.

Область применения: кардиология, внутренние болезни.

SUMMARY

dissertations of Tolebaeva A.A. on “The prevalence of cardiovascular risk factors among adolescents with an assessment of their commitment to maintaining a healthy lifestyle in the Kyrgyz Republic” presented for the degree of candidate of medical sciences in the specialty of 14. 01. 05. – cardiology.

Key words: risk factors, adolescents, cardiovascular disease, prevalence, marketing, television, preventive counseling.

Object of the study: 1001 adolescents in rural and urban areas.

Subject of the study: identification of cardiovascular risk factors before and after educational consultations; monitoring of TV channels aimed at teenagers.

Purpose of the study: to study the prevalence of cardiovascular risk factors among adolescents with an assessment of their adherence to a healthy lifestyle in the Kyrgyz Republic.

Materials and methods of research: a two-stage cluster sampling design, 2 main stages and monitoring of teenage channels were carried out.

Research results. There is a high prevalence of behavioral cardiovascular risk factors among adolescents. The main sources of information about healthy lifestyle skills among adolescents are the Internet and television. More than 85% of food and drink advertising to teens involves marketing of unauthorized foods. Educational prevention interventions have been shown to be effective in addressing behavioral risk factors.

Research novelty: This is the first study to demonstrate the frequent use of illicit food and beverage marketing on television to adolescents in the Kyrgyz Republic, which may be a contributing factor to unhealthy eating patterns among adolescents. And the effectiveness of educational preventive interventions on the prevalence of behavioral cardiovascular risk factors among adolescents has been demonstrated.

Recommendations for use: include issues of balanced nutrition, physical activity and smoking cessation in the school curriculum. Organize an information and communication campaign to promote a healthy lifestyle at the population level. The marketing of foods and non-alcoholic beverages not approved by the WHO Nutrient Profile Model presented in this study requires regulation at the country level.

Applications: cardiology, internal medicine.